

Lectio Praecursoria: Tulkinnat utopian merkityksestä ja käytännöllisyydestä

Mikko Karhu

Utopia on tuttu kielenkäyttöön juurtunut sana. Se herättää meissä jonkinlaisia ajatuksia ja mielikuvia. Arkisesti utopia mielletään hyvää tahtovaksi, mutta toteutuskelvottomaksi yhteiskunnan kehittämisen ideaksi. Tuon haavepaikan onnistumiseen uskovaa kutsutaan utopistiksi. Nämä utopiaan mielletyt ennakkoluuloiset ajatuksetkin ovat peräisin viime vuosisatojen yhteisökokeiluista ja valtiojärjestelmistä. Niitä nimitettiin sarkastisesti utopioiksi, koska ne eivät onnistuneet toteuttamaan tulkintaa idealistisesta tavasta järjestää ihmisten yhteiselämä. Idealismin riskeistä saatiin opetus suurvaltaideologisten valtioiden, Natsi-Saksan ja Neuvostoliiton, sekä ihanneyhteisökokeilujen kuten suomalaisten perustaman Sointulan, epäonnistumisista. Utopioihin perustuva yhteiskuntasuunnittelu alkoi näyttää vaaralliselta unelmoinnilta, joka päättyy painajaiseen. Utopian vastakohta dystopian voisi ajatella käytännöllisemmäksi yhteiskuntakehittämisessä. Ihminen suhtautuu varautuneesti tulevaisuuteen. Tulevaisuuskeskustelussa riski ja epävarmuus ovat yleisiä käsitteitä. Esko Valtaoja on filosofoinut elämää leikkisästi simputusleiriksi. ”Pessimisti ei pety”, sanotaan. Tarpeesta varautua ei-toivottuun tulevaisuuteen onkin viime aikoina muistuttanut sota Ukrainassa.

Utopian tulkinnoista ja käytännön hyödyistä on käyty vilkasta tieteenrajat ylittävää keskustelua. Tunnettu utopiatutkija Ruth Levitas on huomauttanut, että utopian-sanan käyttö voi olla harkitsematonta. Toisinaan mitä tahansa ajatusta tai toimintaa, jonka on tarkoitettu saavan aikaan kehitystä yhdestä näkökulmasta, kutsutaan utopiaksi toisesta näkökulmasta. Sana

tuli tunnetuksi Thomas Moren vuonna 1516 julkaisemasta kirjateoksesta nimeltään Utopia. Keskiajalla kirjoitettu teos kertoo fiktiivisestä saaresta ja sen asukkaista, joiden kerrotaan viettävän onnellista elämää saariyhteisössään verrattuna elämään keskiajalla. Moren arvelaan kirjoittaneen teoksen aikansa yhteiskunnan epäkohtien osoittamiseksi ja kritisoidakseen niiden syitä.

Utopialla on alun perin kaksi kreikankielistä merkitystä, jotka sille tulkittiin Moren teoksesta. Utopia on ensinnä olematon paikka eli outopos ja toiseksi onnellinen/hyvä paikka eli eutopos. Näiden merkitysten yhdistelmänä ja teokselle luonteenomaisen todellisuutta paremman paikan kuvauksena utopia tulkittiin idealistiseksi paikaksi. Utopioita tutkineet tieteilijät ovat keskustelleet siitäkin, voisiko utopiaa tulkita muulla tavalla kuin idealistisena paikkana. Aivan kiistaton ei ole utopian terminologinen alkuperä Moren teoksessakaan. Jo Platonin ja Aristotelesin filosofiassa esiintyi merkitykseltään samankaltaisia käsitteitä. Näistä kiistoista huolimatta Moren teos teki utopiasta kuuluisan nimenomaan idealistisena paikkana.

Utopia ja aluekehittäminen – tarinoita, puhetta ja kuvitteellisuutta

Lähdin tutkimaan utopiaa aluekehittämisen kontekstissa. Asetin tavoitteeksi selvittää, millaisia tulkinta- ja käytätötapoja utopialla on aluekehittämisessä sekä millä tavalla utopiat näkyvät alueiden kehittämisen ideassa ja käytännössä niiden paradoksinen luonne huomioiden.

Utopioiden merkityksen ja hyödyllisyyden hahmottamisesta on tullut haastavaa aluekehittämässä. Nykyään alueita kehittävät lukuisat toimijat, joilla on poikkeavat arvolähtökohdat ja niiden määrittämät käsitykset toivotusta tulevaisuudesta. Lakisääteisiä velvollisuuksiaan toimeenpanevan hallinnon rinnalle keskeisenä aluekehittäjänä ovat nousseet kansalaisaktiivisuus ja liiketoiminta. Periaatteessa kehittäjiä ovat kaikki alueilla elävät, työskentelevät ja asuvat ihmiset, julkis- ja yksityisorganisaatiot, järjestöt sekä toimijat kuten taiteilijat, joita ei yleisessä ymmärryksessä noteerata aluekehittäjiksi. Aluekehittäjät voivat kuulua useisiin ryhmiin. Maantieteellisen sijainnin merkitys ei ole entisensä digitaalisessa, kansainvälisessä ja viralliset aluerajat ylittävässä toimintaympäristössä. Aluekehittäminen on monipaikkaista ja moniäänistä useiden toimijoiden sanoittaessa ja suunnitellessa tulevaisuutta omista lähtökohdistaan. Kehityksen määritelmästä ei olla yhtä mieltä. Se muistuttaa utopian tunnetuimmasta paradoksista. Utopia ei koskaan toteudu, sillä jos se toteutuu, se ei ole enää utopia.

Ymmärrettyäni yhteiskunnan kielellisesti rakentuneena aloin hahmottaa utopian merkitykset ja hyödyt aluekehittämisessä. Aluekehittäminen on kielellistä vuorovaikuttamista. Yhteiskuntaa muuttavat ja säilyttävät suunnitelmat, neuvottelut, kartat ja lakitekstitkin perustuvat kieleen. Alueet ovat kielellisiä sopimuksia, joiden asema todellisina perustuu yhteisesti hyväksytyihin käsitteisiin, jotka puolestaan sisältävät jännitteisiä ja muuttuvia merkityksiä muun muassa alueiden tarkoituksesta, ominaisuuksista ja rajoista. Alueiden olemassaolo oikeutetaan näin syntyneillä käsitteellistetyillä merkityksillä, jotka ovat osittain peräisin myös jonkinlaisista ideoista. Alueet eivät ole kielellisinä sopimuksina lukkoon lyötyjä, vaan alati muuttuvia lukemattomien toimijoiden vaikuttaessa kyseiseen sopimukseen eri paikoista ja aikoina mm. puhutavoilla ja tarinoilla. Kielenkäyttö ei ole viatonta. Alueen kehityksen määrittelemisen ja perustelu toivottavana on vallankäyttöä, jolla edistetään aluekehityksen määrittelijän tarkoituseriä.

Suhtautumiseni utopiaan ja aluekehittämiin tarinoihin ja puhutapoihin vahvistui tutkimuksen aikana. Se näkyy kahdessa artikkelissa, joissa tarkastelin kolmen utopia- ja dystopiakirjallisuuden merkityksen yhteyttä aluekehittämiseen. Utopian käsitteen aloittanutta Moren teosta ei voitu sivuuttaa. G. Orwellin ja A. Huxleyn dystopiakirjallisuuden klassikot Vuonna 1984 ja Uljas uusi maailma ovat myös 1900-luvun merkkiteoksia, joissa luonnehdittuihin apokalyptisiin yhteiskuntiin sisältyy kiintoisia yhteyksiä aluekehittämiseen. Kaunokirjallisesti kuvatut idealistiset paikat ovat käynnistäneet keskusteluja, jotka ovat kyseenalaistaneet ja esittäneet vaihtoehtoja alueiden sen hetkisellet todellisuudella ja ohjanneet kokeilemaan erilaisia yhteiskuntasuunnittelun käytäntöjä. Nämä teokset ovat antaneet uusia tulkintoja kulloinkin vallitseville olosuhteille ja vihjailleet, että asiat voisivat olla toisin. Niillä on luotu niin toiveita kuin huolia tulevaisuudesta, mikä on alku toimenpiteiden aloittamiseksi olosuhteiden parantamiseksi. Kaunokirjallisuuden utopiat ovat innoittaneet idealistisia kaupunki-, yhteisö- ja valtiomalleja. Bysantin kaltaisten historiallisten valtakuntien poliittiseen ja hallinnolliseen muotoon on haettu mallia Platonin Valtiota. Kaupunkikehittämisessä on ollut arkkitehtuurillinen suuntaus, jolla tavoiteltiin ihanneellista kaupunkimallia.

Fiktiokirjallisuudessa kuvattujen alueyhteisöjen ja paikkojen merkitystä yhteiskunnan kehittämisessä on usein vähätelty kirjallisuuden maantieteen mukaan. Vähättelyn on arvioitu johtuvan siitä, että fiktiivisesti kuvatut ideaalipaikat tiedostetaan mahdottomiksi toteuttaa tasan tarkkaan siten kuin ne tarinallisesti kuvataan. Todellisia alueita ei voida järjestää yhden arvonäkökulman määräämäänä niin idealistisesti kuin näissä kuvitteellisissa paikoissa esitetään. Utopistiset paikat kaunokirjallisuudessa eivät kuitenkaan ole tarkoitettuja sellaisinaan sovellettaviksi ihanneyhteiskuntien malleiksi. Ne ovat keinoja esittää uusia näkökulmia, kritisoida ja suostutella muuttamaan ajattelutapoja ja käytänteitä. Tutkimani teokset ovat nostaneet esiin kysymyksiä yhteiskunnallisen vallankäy-

tön eettisesti arvelluttavista piirteistä, pystyneet enteilemään historiallisia tapahtumia ja horjuttaneet valtiojärjestelmiäkin. Alueita toki kehitetään realiteetteihin tukeutuvilla mittauksilla, selvityksillä ja ennusteilla, mutta nämä kirjat ovat osoittaneet kuvitteellisuuden merkityksen alueiden kehittämisessä. Filosofisessa mielessä kaikki kehittäminen perustuu jonkinlaiseen kuvitteellisuuteen. Sitä sisältyy käsityksiin alueiden tarkoituksesta ja tavoitteista, joihin puolestaan perustuvat näkemykset alueiden toivotusta ja välteltävästä tulevaisuudesta.

Utopiakirjallisuuden tutkiminen ei vielä riittänyt antamaan laajempaa kuvaa utopioiden tulkintatyypeistä ja niiden käyttötavoista aluekehittämisessä. Kehitetäänhän alueita toisenlaisellakin kielenkäyttötavalla. Oli tarve tutkia aluekehittäjien puheessa esiintyviä utooppisia piirteitä ja niiden roolia kehittämisessä. Haastattelin julkishallinnossa, liike-, koulutus- ja järjestöorganisaatioissa ja kansalaisvaikuttamisessa toimineita asiantuntijoita. Kuntakehittämisen ajankohtaisilla teemoilla rakennetut laajat haastattelut antoivat kiintoisan aineiston, joka edusti alueista puhumisen tapoja ja toi esiin niiden sisältämiä idealistisia piirteitä. Haastatteluissa alueiden nykytilaa ja tulevaisuutta kuvataan tietynlaisin puhetavoin, jotka välittävät uskomuksia, toiveita ja odotuksia alueista. Puhetta tulkitaan useissa merkityksissä, joista yksi on idealistinen eli tulkinta alueesta tietystä arvonäkökulmasta toivottuna. Idealistisia piirteitä sisältävillä puhetavoilla suostutellaan uudistuksiin ja muutoksiin. Aluekehittäjien viestintätilanteissa käyttämät puhetavat kytkeytyvät myös vakiintuneeseen valtapuhuntaan, jota tuottavat vaikutusvaltaiset toimijat kuten suuryritykset, valtiot ja teknologiateollisuus.

Kielen merkittävän roolin ohella aluekehittämiseen kuuluu kuvitteellisuutta, jolla on läheinen yhteys utopioihin. Mielipiteiden ja tunteiden ilmaisemiselle tilaa antavassa aluekehittämisessä kuvitteellisuus näkyy esimerkiksi vahvana uskona omiin arvolähtökohtiin, mikä voi näkyä poikkeavien näkökulmien vähättelynä. Sellaisetkin alueiden keskeiset piirteet kuten asukkaiden välillä vallitseva yhteenkuuluvuus

ovat osittain kuvitteellisia, mikä ei vähennä niiden arvoa. Periaatteessa kuviteltuna voidaan pitää niinkin keskeistä ajatusta, että alueilla olisi yhteinen päämäärä ja tavoite, johon ne pyrkivät. Laajimmillaan arkinen elämäkin voidaan tulkita vallalla olevien aatteiden ja arvojen määrittämäksi matkaksi kohti tavoittamatonta tulevaisuutta, jossa markkinatalous, demokratia ja pääoma ovat tehneet ihmisistä onnellisia. Asetin tutkimukselleni sen kriteerin, että kaikki kuvitteellinen ei ole utooppista kuvitteellisuutta. Utooppinen on tietynasteista kuvitteellisuutta, joka ei koskaan toteudu. On monenlaista kuvitteellista, joka voi ja on toteutunut. Ei ole hyödyllistä tulkita utooppiseksi mitä tahansa ajattelua ja toimintaa aluekehittämisessä.

Aidot utopiat ja utopiankaltaisuus

Utopia- ja dystopiakirjallisuuden ja asiantuntijapuhetapojen tutkimisesta karttunut tietämys yhdessä kielen merkitystä aluekehittämisessä painottavien ja kuvitteellisuuden roolinkin tunnistavien teorioiden kanssa mahdollistikin jäsenellä utopioita eri lajeihin. Aluekehittämisessä on kahdenlaisia aitoja utopioita, jotka täyttävät toteutumattoman idealistisuuden kriteerit. Niitä ovat ideaaliutopiat ja aateutopiat. Ideaaliutopiat ovat idealistisinta kuvitteellisuutta eli realiteeteista erkanevia kuvitteellisia paikkoja. Taivasparatiisit ja utopiakirjallisuuden yhteiskunnat kuuluvat näihin ajasta ja paikasta riippumattomiin kuvitteellisiin paikkoihin. Niitä ovat lisäksi mustavalkoiset kärjistyksen alueiden nykytilasta tai tulevaisuudesta maksimaalisina, lopullisina tai universaaleina jostain arvonäkökulmasta katsottuna. Idea kaikkivoipaisuudestakin on ideaaliutopia. Aitojen utopioiden luonne on osittain peräisin käsitteellistämisen- ja ymmärryskykymme ulottumattomista. Utopioiden kiehtovuus on kuitenkin peräisin aitojen utopioiden voimanlähteestä, tarpeesta kokea suurempaa merkitystä ja kuvitella asioita, jotka eivät voi tapahtua.

Aateutopiat ovat ehdottomia ja pakotettuja ideologisia päämääriä. Tämä aitoutopiatyyppi on kyseenalainen muutosvoima sen näyt-

täytyessä pyrkimyksenä toteuttaa uskomus- ja arvojärjestelmää kirjaimellisesti. Historia tuntee harmaansävyn ja poikkeavien mielipiteiden häivyttämistä yrittäneitä ideologioita, joista seurasi paljon ikävää. Aateutopia tulkitsee idealistisen paikan kirjaimellisena päämääränä. Sen takia utopia saatetaan mieltää ääri-aatteelliseen toimintaan, joka yrittää pakottaa omaksumaan tietyn maailmankatsomuksen. Vaarallisuudestaan huolimatta aateutopioissa on arvoituksellista hohdetta ja käänteishyötyjä. Eettisesti paheksuttavan yhden totuuden tavoittelu on paradoksaalisesti vain vahvistanut moniarvoisuutta. Aateutopiasta ja sen paradoksisista seuraamuksista löytyykin ajankohtainen esimerkki. Suomen itäisen naapurin nykytoiminta muistuttaa hämmäntävän läheisesti Orwellin teoksessa kuvailtua diktatuurin toimintaa, jossa itsenäinen ajattelu ja sananvapaus yritetään häivyttää kansan valjastamiseksi uskomaan sotapropagandaa. Tätä vielä tehostavat luodut viholliskuvat ja lupaukset palauttaa niin ikään utooppinen menneiden aikojen loisto. Läntisen maailman yllättävän yhteinen rintama puolestaan osoittaa, miten vastarinta on vain vahvistunut.

Tulkintani mukaan mahtipontisten aitojen utopioiden edelle on kiilannut uusi utopialaji, utopianskaltaisuus. Utopianskaltaisuus sisältää tavoittamattoman idealistisen elementin. Se on piirre monessa ympärillämme tapahtuvassa toiminnassa ja näyttäytyy alueita kehittävien toimijoiden puhetaivoissa. Utopianskaltaisuus uskaltuu tavoittamattoman idealistisuuden kynnykselle, mutta ei pidemmälle. Se hyödyntää idealismia, mutta ei yritä toteuttaa sitä kirjaimellisesti. Tunnistin kolme utopianskaltaisuutta radikaalikuvitteellisuuden institutionaalisen utopianskaltaisuuden ja diskurssiutopian. Radikaalikuvitteellisuus sekoitetaan herkästi aitoon utopiaan. Aluekehittämisessä esiintyy todellisista, mutta hatarista ennusmerkeistä johdettua rohkeaa visiointia tulevaisuudesta. Siinä ennusmerkin signaloiman tilanteen kuvitellaan toteutuneen laajamittaisesti. Tämä mittavasti yhteiskuntaa mullistava muutos saatetaan esittää kuin se toteutuisi varmuudella ja pian. Kysymys

on niin rajusta teknologisesta, kulttuurillisesta tai poliittisesta muutoksesta, ettei se ole aikoihin, jos koskaan, todennäköistä. Hypernopeat liikennejärjestelmät, pitkälle edennyt virtuaalitetellisuus ja avaruuden asuttaminen vaikuttavat tänään utopioilta. Radikaalien muutosten toteutuminen ei ole kuitenkaan mahdotonta. Harvoissa tapauksissa, kuten äkkinäisen kriisin painostamana, nämä muutokset voivat tapahtua ennenaikaisesti esimerkiksi koronaviruksen nopeutettua etätyökulttuurin kehitystä.

Yhteiskunnan aluetasoilla tapahtuu paljon institutionaalista utopianskaltaisuutta. Organisoituneet ryhmät ja yhteisöt, poliittiset puolueet, uskontokunnat ja kuntayhteisöt tarjoavat arkielämää suurempaa tavoitteellista yhteenkuuluvuutta. Niillä vaikutetaan alueisiin poliittisesti, hengellisesti ja taloudellisesti. Pohjoismainen hyvinvointivaltio on esimerkki utopianskaltaisuudesta. Sen taustalla säkenöi saavuttamaton aitoutopia jatkuvan hyvinvoinnin kasvun johtamisesta pahoinvoinnin loppuun. Hyvinvointivaltiomallilla on kuitenkin luotu käytännöllistä sosialismia solidaarisuutena ja tulonsiirtoina. Maailmanrauha on aitoutooppinen tila, josta YK:n olemassaolo on lähtöisin. Tuo utopiatila inspiroi tätä globaalaa toimijaa edistämään ihmisoikeuksia ja ehkäisemään kansainvälisiä kriisejä. Toisaalta maailmanrauhan utopia näkyy YK:n kykenemättömyytenä estää suurvaltojen voimapolitiikkaa. Valtiot ovat laajalle levinneitä utopianskaltaisia instituutioita. Nimensä mukaan pakkovaltaan perustuvat järjestelmät pystyvät luomaan vakautta ja turvaa, mutta eivät koskaan saavuta valtiollisissa juhlapuheissa toisteltua ideaa samat arvot ja tavoitteet jakavasta kansasta.

Uskon, että diskurssiutopiat edustavat parhaiten utopianskaltaisuutta. Kaikki aluekehittäjät hyödyntävät näitä puhetaivoilla ja kerronnalla luotuja ajan, tilan ja paikan toimijakohtaisia tulkintoja toivotuista alueista. Siten lausunnoissa, suunnitelmissa, strategioissa ja julkisuuskuvis- sa piilevät kehitystavoitteet saadaan tuntumaan kiintoisilta ja merkittäviltä. Poliitikot, yritykset ja kansalaisaktivistit voivat innostua kertomaan aikeistaan ja teoistaan elinkeinoelämän, asui-

nolosuhteiden ja palvelujen parantamiseksi. Kyse on harkittujen tavoitetilojen edistämisestä, joka voi kuulostaa siltä kuin siten ratkaistaisiin suuremmatkin kysymykset. Sopiva annos idealismia osana tosiasiapohjaista kehittämistä voi olla ratkaiseva tehokeino käynnistämään toivottuja muutoksia tietyistä aluekehitysnäkökulmasta. Diskurssiutopiat ovat kärjistäviä ja vastakkainasetteluja tuottavia. Niiden vuoksi keskustelu alueiden kehittämisestä saattaa vaikuttaa hämmäntävästi jopa siltä kuin yksi kehitystie olisi sekä mahdoton että mahdollinen. Vastakkainasettelu erilaisilla arvopohjilla ajattelevien välillä ei ole kuitenkaan tarkoitettu vaikeuttamaan kehittämistä. Päinvastoin tarkoituksellisilla jännitteillä havahdutetaan tunnistamaan muutostarpeita ja nostetaan tärkeinä pidettyjä asioita valokeilaan. Sähköistynyt keskustelu voi paradoksaalisesti edistää yhteistyötä yhteisymmärryshakuista keskustelua paremmin.

Aitojen utopioiden ja utopiankaltaisuuden suositeltava käyttäminen aluekehittämisessä

Jos jokin aluekehittämisessä on pysyvää, on se unelmointi toivotusta tulevaisuudesta. Siksi aidot utopiatkaan eivät tule katoamaan. On aina ollut vahvaa kehittämisidealismia kuten myös pyrkimyksiä siirtää tuota idealismia käytäntöön. Tänäpäivänä sellaista ovat lähellä esimerkiksi usko tekoälyyn, digitalisaatioon ja kaupunkikeskeiseen aluekehittämiseen. Jos usko niihin

yltyy sokeaksi, niistä voi tulla aikansa aateutopioita. Suosittelen käyttämään aitoja utopioita rennommin kaukaisten tulevaisuuksien arvailussa ja luovuuden innoittajina. Tällöin ne parhaimmillaan edistävät innovaatioiden syntymistä vapauttamalla nykytilaan, -aikaan ja -paikkaan kiinnittyneistä ajattelutavoista.

Utopiankaltaisuuteen ei kuulu käytännön kehittämisessä räjähdysherkkä ehdottomuus päästä hinnalla, millä hyvänsä ihannetilaan ja pyrkiä lisäksi sen säilyttämiseen pakolla. Tällaisen ihannetilan kiehtovuus perustuu järjenvastaiseen piirteeseen, että tuota tilaa ei ikinä tavoiteta. Sen ehdoton tahtominen ruokkii ihmispiirteitä kuten vallanhimoa. Silloin lopulta kohdataan se paradoksi, ettei ihannetila siirry käytäntöön kuin toivoisi. Pidän hyvänä instituutioiden maltillista idealismia jäsentensä yhteenkuuluvuuden ja tulevaisuususkon vahvistamiseksi. Samaan aikaan alueyhteisöt tarvitsevat radikaaleja ehdotuksia rahatalouden korvaavasta aikavaluutasta, avaruudessa asumisesta, liikkumisen mullistavista teleporteista ja muista aitoja utopioita käyttävistä arvailuista. Kannatan myös aluekehittäjien inspiroimista tulevaisuususkoa vahvistavilla sanoilla.

Lopuksi kerron, että synkkiin tulevaisuuskuviin perustuva kehittäminen ei koskaan edusta ratkaisua. Siihen luulon on helppo tarttua seurattessa esimerkiksi sotaa Ukrainassa. Utopioita tullaan kuitenkin aina tarvitsemaan toiveeni mukaan mieluiten käytännölliseksi utopiankaltaisuudeksi valjastettuna.

Mikko Karhun aluetieteen väitöskirja ”Utopiat ja utopiankaltaisuus aluekehittämisessä” tarkastettiin perjantaina 22.4.2022 Vaasan yliopistossa. Vastaväittäjänä tilaisuudessa toimi dosentti, FT Päivi Rannila Tampereen yliopistosta ja kustoksena yliopistonlehtori, FT, YTM Ilkka Luoto Vaasan yliopistosta.